

УДК: 94(477) "1990-2000"

КОВАЛЕНКО Я.Ю.

Черкаський державний технологічний університет

Коваленко Ярослава Юріївна (1980 р.н.). У 2002 р. закінчила історико-юридичний факультет Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Аспірантка кафедри історії Черкаського державного технологічного університету. Тема наукової роботи: "Підготовка наукових кадрів в Україні у 90-ті роки ХХ ст."

ПІДГОТОВКА НАУКОВИХ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖУ АСПІРАНТУРИ І ДОКТОРАНТУРИ В 1991-2000 РР.

На основі статистичних, юридичних та інших джерел розглянута проблема становлення і розвитку вітчизняної мережі аспірантури й докторантури. Висвітлені різні аспекти їх діяльності, а також визначені основні тенденції, що мали тут місце, та їх значимість на практиці.

The problem of formation and development of Ukrainian post-graduate studies system was considered according to the statistical, juridical and other sources. Different aspects of their activity were covered. Basic tendencies that existed here and their practical role were revealed.

Кадрова криза вітчизняної науки, яка виникла на початку 90-х рр. ХХ ст., змусила державу для її розв'язання вдатися до ряду заходів. Окремі з них були спрямовані на розширення мережі аспірантур і докторантур, через яку головним чином і планувалося вирішити назрілу проблему відтворення наукового потенціалу. Враховуючи, що при значному розширенні мережі проблему так і не було розв'язано, а українська наука на сьогоднішній день перебуває в очікуванні ще більшого поглиблення кадрової кризи, актуальність запропонованої авторкою теми роботи не може викликати сумнівів. Завдання статті – висвітлення різних аспектів процесу підготовки наукових кадрів в Україні, що здійснювалася через мережу аспірантури і докторантури. Виходячи з цього, мета роботи полягає у з'ясуванні основних тенденцій, які мали тут місце та їх значення на практиці.

Головне джерело, на якому ґрунтується робота, – статистичні дані, які авторкою були отримані із різних видань Державного комітету статистики України і зокрема із його профільного журналу "Інформаційний бюлетень

міністерства статистики України" (1995 р., № 7-8, "Діяльність наукового потенціалу вищої кваліфікації в Україні"), а також із статистичних збірників "Наука України" (1996 р., 1997 р.), "Наукова та інноваційна діяльність в Україні" (1999 р., 2000 р., 2001 р.) й "Статистичний щорічник України за 1999 р." Саме на отриманій з них інформації авторкою було проведено аналіз проблеми і зроблено основні висновки. Принцип функціонування самої мережі аспірантур і докторантур в Україні розкрито на основі нормативного джерела – Постанові Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів" від 1 березня 1999 р., адже дана Постанова регламентує діяльність у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів в Україні незалежно від типу наукових установ, при яких вони функціонують, а також від їх підпорядкованості та форми власності. Аналіз роботи мережі в системі Мінвузу проведено на основі документів і матеріалів, що зберігаються у поточному архіві Міністерства освіти і науки

України. Окремі висновки авторки здійснено на основі аналізу доповідей і наукових статей відповідних посадових осіб, які було розміщено ними на сторінках профільних видань. Існування таких публікацій дає можливість розкрити особливості окремих чарунок мережі у здійсненні ними підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Зокрема у доповіді Президента НАН України Б.Є. Патона “Про підсумки діяльності Національної академії наук України в 2000 році та основні напрями її роботи в сучасних умовах” (“Наука та наукознавство”, 2001, № 2) були розглянуті проблеми, що були характерними для науково-дослідних інститутів під час здійснення ними підготовки аспірантів і докторантів. Проблеми розвитку наукової діяльності у вітчизняних ВНЗ детально було розглянуто О.А. Комаровою (“Актуальні проблеми розвитку наукової діяльності ВНЗ” – “Проблеми науки”, 2003 р., № 7). Загальні відомості з підготовки наукових кадрів в Україні були наведені у спільній праці М.Ф. Скопенка й Р.В. Бойка (“Про поповнення наукових кадрів вищої кваліфікації України у 1999 р.” – “Бюлетень ВАК України”, 2000 р., № 3).

У 90-ті роки в Україні підготовка кадрів вищої кваліфікації головним чином здійснювалася через заклади аспірантури і докторантури, мережа яких в Україні, починаючи з 1991 р., неодмінно зростала. Із наявних на початок періоду 312 аспірантур і 93 докторантур їх мережа до 2000 р. зросла відповідно до 418 і 209 одиниць (табл. 1). Процес зростання кількості аспірантур і докторантур, який спостерігався упродовж всього досліджуваного періоду, об’єктивно був обумовлений тією

обставиною, що на момент проголошення Україною своєї незалежності у неї не було створено власної відповідної мережі, яка здатна була б забезпечити потреби країни у наукових і науково-педагогічних кадрах.

Відповідно до нормативних актів функціонування аспірантур і докторантур було можливим лише при ВНЗ III і IV рівнів акредитації і прирівняних до них закладів післядипломної освіти (далі ВНЗ) та при наукових установах, що мали висококваліфіковані науково-педагогічні і наукові кадри, сучасну науково-дослідну, експериментальну та матеріальну базу (далі НДІ) [2]. Їх діяльність в Україні була підпорядкована Кабінету Міністрів України, НАН України, міністерствам культури, охорони здоров’я, транспорту, внутрішніх справ, освіти, сільського господарства, вугільної промисловості, оборони, машинобудівної промисловості, промисловості лісного господарства, праці, зв’язку, економічної політики, Державному комітету містобудування та іншим міністерствам та відомствам. Переважна частина установ, які здійснювали підготовку фахівців вищої кваліфікації, були підпорядковані шести міністерствам і відомствам – НАН України, Міністерству освіти України (згодом Міністерство освіти і науки України), Українській академії аграрних наук, Академії медичних наук, Міністерству охорони здоров’я, Міністерству аграрної політики, з яких найбільшими в цьому плані стали НАН України й Міністерство освіти України [3]. Зокрема при останньому вже станом на 1996 р. аспірантура функціонувала в 98 % підвідомчих ВНЗ (у 105 із існуючих 107), докторантура – у 63 % (у 67 закладах) [4].

Таблиця 1

Чисельність мережі аспірантур і докторантур в Україні

Рік	Аспірантури			Докторантури		
	Всього	У тому числі		Всього	У тому числі	
		НДІ	ВНЗ		НДІ	ВНЗ
1991	312	187	125	93	49	44
1995	374	215	159	158	73	85
1996	381	218	163	170	74	96
1997	386	216	170	184	81	103
1998	397	215	182	187	82	105
1999	399	214	185	194	84	110
2000	418	224	194	209	95	114

Наведені у таблиці цифри вказують на те, що найвищі темпи зростання кількості аспірантур і докторантур спостерігалися серед вузівського сектору науки. Найбільш виразно це проявилось серед докторантур, адже на кінець періоду кількість тих докторантур, що функціонували при ВНЗ, не лише досягла чисельності функціонуючих при НДІ, а й перевищила [5].

Найбільшу кількість установ зосереджено у Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську й Одесі, де традиційно були розміщені провідні вузівські центри, що активно розвивали свою

мережу аспірантур і докторантур [6]. Приміром, лише у Києві у 1995 р. функціонувало 148 аспірантур і 75 докторантур, у 2000 р. їх діяло відповідно 160 і 91 [7]. Тобто, у 1995 р. у столиці було сконцентровано більше третини аспірантур і практично половина наявних в Україні докторантур, у 1999 р. при збільшенні кількості київських аспірантур і докторантур відносно усієї країни їх концентрацію було у значній мірі знижено. Другою після Києва стала Харківська область, в якій у 1995 р. функціонувало 50 аспірантур і 22 докторантури,

в 1999 р. – відповідно 54 і 27. У Львівській області в 1995 р. було 27 аспірантур і 8 докторантур, у 2000 р. – відповідно 28 і 8. У 1995 і 2000 рр. у Дніпропетровській області відповідно рокам функціонувало 21 і 25 аспірантур та 10 і 13 докторантур, в Одеській – 19 і 22 аспірантури та 9 і 13 докторантур. Зазначені цифри вказують на значну диспропорцію, яка спостерігалася у розподілі аспірантур і докторантур за регіонами, що не відповідало інтересам країни за нових умов, але в той же час в Україні не було регіону, де не діяла б аспірантура або докторантура.

Для подолання вказаної невідповідності упродовж другої половини 90-х років МО України нові аспірантури і докторантури відкрило у більшій мірі в інших регіонах. Зокрема нові аспірантури було відкрито в АРК, Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Рівненській, Сумській, Хмельницькій та Чернігівській областях, докторантури – в АРК, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській областях та м. Севастополь. Помітно збільшилася кількість аспірантур у Донецькій області (з 19 у 1995 р. до 24 у 1999 р.), а докторантур у Запорізькій, Полтавській й Тернопільській областях (до 1999 р. по три установи в кожній) [8]. Із 25 нових аспірантур, які з'явилися в Україні, 17 було відкрито у наведених вище областях, із 36 докторантур – 23. Таким чином, на них у сукупності припало більше половини всіх відкритих аспірантур і докторантур.

Нові аспірантури і докторантури відкривалися передусім із спеціальностей, які на той момент визначали в Україні реформаційні процеси і передусім в економічній та соціально-політичній сферах, а саме з економічних, юридичних, політичних і соціологічних наук [9]. Розпочато

було й розгортання мережі докторантури з педагогічних наук і вже станом на 1994 р. у системі МО України вона функціонувала в 6 провідних науково-педагогічних центрах: Київському і Харківському державних університетах, Київському державному лінгвістичному університеті, Південно-українському і Луганському педагогічних університетах, Українському інституті підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти [10]. Загалом вже протягом перших трьох років з дня проголошення Україною своєї незалежності в аспірантурах, що діяли при ВНЗ, було налагоджено підготовку фахівців з 20 галузей з 24 напрямів діючої на той момент номенклатури наукових спеціальностей (крім військових і військово-технічних дисциплін) та за 366 науковими спеціальностями, що становило 70 % від їх загальної кількості і які перекривали 98 % напрямів підготовки фахівців з вищою освітою. У докторантурах підзвітних МО України за той же період було налагоджено підготовку за 170 науковими спеціальностями [11].

Відповідно до зростання чисельності аспірантур збільшувався і прийом на навчання до них (табл. 2). Згідно “Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів”, яке було затверджено КМУ в 1999 р., прийом на навчання до аспірантури здійснювався із числа випускників ВНЗ, які мали кваліфікацію спеціаліста або магістра, на конкурсній основі за результатами вступних іспитів із спеціальності, іноземної мови та філософії (п. 32, 36). Положення також закріплювало, що прийом на навчання міг здійснюватися як на умовах з відривом від виробництва, так і без відриву (п. 2). Час навчання в аспірантурі становив 3 роки, хоча в окремих випадках за рішенням вченої ради закладу він міг бути меншим (п. 20). На весь час проходження навчання в аспірантурі аспіранту призначався науковий керівник, робота якого оплачувалася [12].

Таблиця 2

Підготовка аспірантів в Україні

Рік	Аспіранти						
	Прийнято	Підготовлено					
		Випуск аспірантів за рік		у т.ч. НДІ		у т.ч. ВНЗ	
		всього	у т.ч. із зах. дис.	всього	у т.ч. із зах. дис.	всього	у т.ч. із зах. дис.
1991	4302	3258	547	1113	125	2145	422
1992	4586	3218	602	1079	139	2139	463
1993	5244	3233	602	1045	161	2188	441
1994	5278	3201	600	967	121	2234	478
1995	6261	3372	551	921	114	2451	427
1996	6804	3754	678	929	127	2825	551
1997	6776	4006	707	905	121	3101	586
1998	7202	4656	739	996	94	3660	645
1999	7336	5068	822	1005	76	4063	746
2000	7744	5132	841	1013	100	4119	742

Упродовж першої половини 90-х років щорічний набір аспірантів становив біля 5300 осіб, упродовж другої половини – 7 тис. Одночасно, але із меншими темпами, збільшувався і їх випуск. У 2000 р. кількість випускників аспірантур була майже в 1,5 рази більшою, ніж у 1991 р. Активізація даного процесу в більшій мірі відбулася у другій половині 90-х рр.

Дещо іншою склалася ситуація при підготовці докторантів, прийом на навчання яких відповідно до Положення (п. 27) здійснювався серед осіб, що мали науковий ступінь кандидата наук, а також наукові здобутки або праці з обраної наукової спеціальності (відповідно п. 28, за виключенням окремих випадків, навчання у докторантурі не могло перевищувати 3-х років) [13].

Таблиця 3

Підготовка докторантів в Україні

Рік	Докторанти						
	Прийнято	Підготовлено					
		Випуск докторантів за рік		у т.ч. НДІ		у т.ч. ВНЗ	
		всього	у т.ч. із зах. дис.	всього	у т.ч. із зах. дис.	всього	у т.ч. із зах. дис.
1991	203	123	37	21	4	102	33
1992	261	158	34	43	9	115	25
1993	341	145	52	39	14	106	38
1994	391	182	37	52	7	130	30
1995	436	224	49	64	9	160	40
1996	434	302	56	69	4	233	42
1997	449	352	59	78	11	274	48
1998	423	369	48	94	9	275	39
1999	367	374	63	77	15	297	48
2000	376	401	37	89	9	312	28

Протягом 90-х років кількість прийнятих до докторантури кожного року становила різне число, але загальна тенденція на кінець досліджуваного періоду показувала на скорочення, хоча у порівнянні із відповідним 1991 р. їх кількість була значно більшою (табл. 3). Так, у 2000 році кількість прийнятих до докторантури становила 376 осіб, що у порівнянні з 1990 роком було більше, ніж у 3,3 рази [14]. У той же час тенденція збільшення кількості підготовлених фахівців через систему докторантури протягом усіх 90-х років лишалася практично незмінною: в 1991 р. докторантами України було підготовлено 123 докторанти, в 1995 р. – 224, у 1999 р. – 374. Лише в 1993 р. фактичний випуск докторантів на 13 осіб був меншим, ніж у попередньому 1992 р. і становив 145 осіб [15].

Не звертаючи уваги на те, що кількість аспірантур, які функціонували при НДІ, була більшою, ніж тих, що працювали при ВНЗ, наукову підготовку в них проходила менша кількість чоловік. Відповідно при НДІ здійснювала свою підготовку і менша кількість докторантів. Згідно доповіді президента НАН України академіка Б.С. Патона через аспірантури і докторантури наукових інститутів НАН України темпи підготовки кандидатів наук за десятиріччя уповільнилися вдвічі, а докторів майже втричі, у результаті в 2000 р. аспірантурами НАН України було підготовлено 330 кандидатів наук і 78 докторів наук [16]. По іншому склалася ситуація в мережі ВНЗ, про що свідчать наступні дані: в 1991 р. в Україні проходило підготовку всього 13596 аспірантів і

503 докторанти, в 2000 р. – 23295 і 1131, з них навчалися при ВНЗ у 1991 р. 9101 аспірантів і 361 докторантів, у 2000 р. – 19090 і 983 [17]. У 1999 р. майже 60 % докторських і кандидатських дисертацій були виконані здобувачами, що проходили свою наукову підготовку при ВНЗ [18]. Найбільш чисельні аспірантури і докторантури відносилися до груп класичних університетів і, зокрема, в КНУ ім. Т.Г. Шевченка, Харківському, Львівському, Дніпропетровському й Одеському університетах [19]. Таким чином, можна судити про те, що протягом досліджуваного періоду в процесі підготовки наукових кадрів в Україні відбулася тенденція збільшення їх навчання через систему ВНЗ, що у свою чергу відповідало світовим тенденціям.

З метою проведення адресної підготовки та розподілу наукових кадрів вищої кваліфікації через аспірантури і докторантури з 1993 р. впроваджувався державний контракт, формування якого здійснювали відповідні відомства спільно з Міністерством економіки України. У зв'язку з потребами реалізації економічних реформ та реформи вищої освіти в Україні до 2000 р. були розроблені перспективні плани підготовки кандидатів і докторів наук [20]. Упродовж всього досліджуваного періоду частка аспірантів, що навчалася з відривом від виробництва, або іншими словами на стаціонарі, лишалася значною. За даними Держкомстату України на початок досліджуваного періоду в 1991 р. на навчання до аспірантури з відривом від виробництва було прийнято 2776 осіб, без відриву – 1526, на кінець періоду в 1999 р. відповідно 4908 і

2428. У 1995 р., на середину періоду, їх доля серед випускників становила 69,4 % або 2339 осіб. Інші 30,6 % або 1033 особи закінчили своє навчання без відриву від виробництва [21].

Переважна більшість аспірантів навчалася в аспірантурі за рахунок державного бюджету, хоча упродовж періоду спостерігалася тенденція до зниження їх кількості. Приміром у 1995 р. за матеріалами Держкомстату України частка аспірантів, що навчалася на бюджетній основі становила 96,2 %, або 16797 чоловік, 0,8 % або 144 особи навчалися на комерційній основі і 3 % (523 особи) за рахунок інших джерел фінансування [22]. У 2000 р., згідно офіційної статистики, за рахунок державного бюджету в Україні навчалася вже 92 % аспірантів, на комерційній основі – 5,2 %, за рахунок інших джерел фінансування – 2,9 % [23]. Під час підготовки докторантів відносно фінансування склалася приблизно аналогічна ситуація, що і серед аспірантів. У 1995 р. в Україні на основі держбюджетного фінансування здійснювалася підготовка 94,1 % докторантів або 1039 осіб, на комерційній – 1,5 % (16 осіб), за рахунок інших джерел фінансування – 4,5 % (50 осіб). У 2000 р. відсотки відповідно були розподілені наступним чином – 94,2 % (1066 осіб), 1 % (11 осіб) і 4,8 % (54 особи) [24].

Наведені цифри вказують, що попри всі зміни, які відбулися у суспільному житті країни,

держава і надалі лишалася основним замовником і джерелом фінансування процесу підготовки наукових кадрів. Не дивлячись на брак фінансування, мережу аспірантур і докторантур було збільшено і приведено у відповідність до потреб держави, прийом на навчання постійно збільшувався, при тому що основу для високого рівня підготовки наукових кадрів було збережено, адже відсоток місць в аспірантурах, пов'язаних із навчанням на стаціонарі, лишався практично незмінним і навіть дещо збільшений. У той же час у такій формі “державна опіка” обумовила появу негативних тенденцій, які передусім позначилися на ефективності діяльності аспірантур і докторантур. Держава не створила собі систему гарантій, яка б запобігала непродуктивній науковій роботі аспірантів і докторантів, через що аспірантури і докторантури не мали важелів впливу на даний процес. Це підтверджує невідповідність між збільшенням кількості тих, хто поступив на навчання, і тими, хто його закінчив із захистом дисертації або просто закінчив. Збільшення кількості поступаючих відбувалося із значно більшими темпами. Таким чином, можна говорити, що у більшій мірі недостатній рівень ефективності діяльності аспірантур і докторантур був обумовлений недосконало продуманою системою відтворення наукового потенціалу, ніж іншими соціально-економічними причинами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наука України: Статистичний збірник. – К.: Міністерство статистики України, 1996. – С. 16; Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / Кузнєцова О.М. та ін. / Відп. за вип. Луценко Н.Г. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 16.
2. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів” від 1 березня 1999 р. № 309 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 9. – С. 71.
3. Загорський В.С., Гуцайлок З.В. Економічна наука: проблеми підготовки кадрів вищої кваліфікації // Бюлетень ВАК України. – 2004. – № 6. – С. 8.
4. Архів МОН України. – Ф.166. – Оп.18. – Спр.163. – Арк.103.
5. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 1999. – С. 20; Наука України: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 1997. – С. 29; Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / Кузнєцова О.М. та ін. / Відп. за вип. Луценко Н.Г., 2001. – С. 16.
6. Архів МОН України – Ф.166. – Оп.18. – Спр.164. – С. 80.
7. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / Відпов. за вип. Н.Г. Луценко. – К.: Держкомстат України, 2000. – С. 20, 26.
8. Там само.
9. Архів МОН України – Ф.166. – Оп.18. – Спр.164. – Арк.81.
10. Там само. – Спр.86. – Арк.190.
11. Там само. – Арк.189.
12. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів” від 1 березня 1999 р. – С. 71.
13. Там само.
14. Комарова О.А. Актуальні проблеми розвитку наукової діяльності ВНЗ // Проблеми науки. – 2003. – № 7. – С. 11; Статистичний щорічник України за 1999 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка, відповідальний за випуск В.А. Головка. – К.: Техніка, 1999. – С. 484.
15. Діяльність наукового потенціалу вищої кваліфікації в Україні // Інформаційний бюлетень міністерства статистики України. – 1995. – № 7-8. – С. 410.
16. Про підсумки діяльності Національної академії наук України в 2000 році та основні напрями її роботи в сучасних умовах (Доповідь президента НАН України академіка Б.С. Патона на сесії Загальних зборів Національної академії наук України 7 квітня 2001 року) // Наука та наукознавство. – 2001. – № 2. – С. 27.
17. Наука України: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 1997. – С. 33; Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / Кузнєцова О.М. та ін. / Відп. за вип. Луценко Н.Г. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 22.
18. Скопенко М.Ф., Бойко Р.В. Про поповнення наукових кадрів вищої кваліфікації України у 1999 р. // Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 3. – С. 4, 5.
19. Архів МОН України – Ф.166. – Оп.18. – Спр.86. – Арк.189.
20. Там само. – Арк.83.
21. Діяльність наукового потенціалу вищої кваліфікації в Україні // Інформаційний бюлетень міністерства статистики України. – 1995. – № 7-8. – С. 41; Статистичний щорічник України за 1999 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка, відповідальний за випуск В.А. Головка. – К.: Техніка, 1999. – С. 484.
22. Наука України: Статистичний збірник, 1996. – С. 16; Діяльність наукового потенціалу вищої кваліфікації в Україні. – С. 40.
23. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / Кузнєцова О.М. та ін. / Відп. за вип. Луценко Н.Г., 2001. – С. 26.
24. Там само. – С. 15, 28.